

ВСТУП

Сьогодні все більша кількість людей знайомиться з феноменом українських дерев'яних церков, що є справжнім витвором народного генію, заповітним джерелом, в котрому нуртує правічний і невмирущий дух українців. Таких будівель немає більше ніде у світі — це яскравий й неповторний архітектурний феномен. Експерти ЮНЕСКО визнали його гідним зайняти місце серед найяскравіших перлин світової архітектури, тобто за своєю культурною вагою наші дерев'яні церкви цілком можна порівняти з єгипетськими пірамідами, афінським Акрополем, собором святої Софії в Константинополі та іншими неперевершеними витворами із скарбниці світової архітектури.

Між тим, зараз в Україні доволі гостро відчувається проблема національної дезорієнтації. Значна частка іноземців та самих українців схильні сприймати українську культуру як вторинне, локально-містечкове явище. Та геополітичні й історичні особливості розвитку української нації дають непересічні докази її причетності до глобальних процесів розвитку світової ментальності. Найбільш яскравою акцентуацією цього твердження є феномен української дерев'яної церкви, що з одного боку є глибинною квінтесенцією національної культури і філософії, а з іншого — збереженням втіленням прадавніх загальносвітових традицій. Тому національна самобутність

та загальносвітове значення української культури можуть бути висвітленими, в першу чергу, на прикладі цього архітектурного феномену.

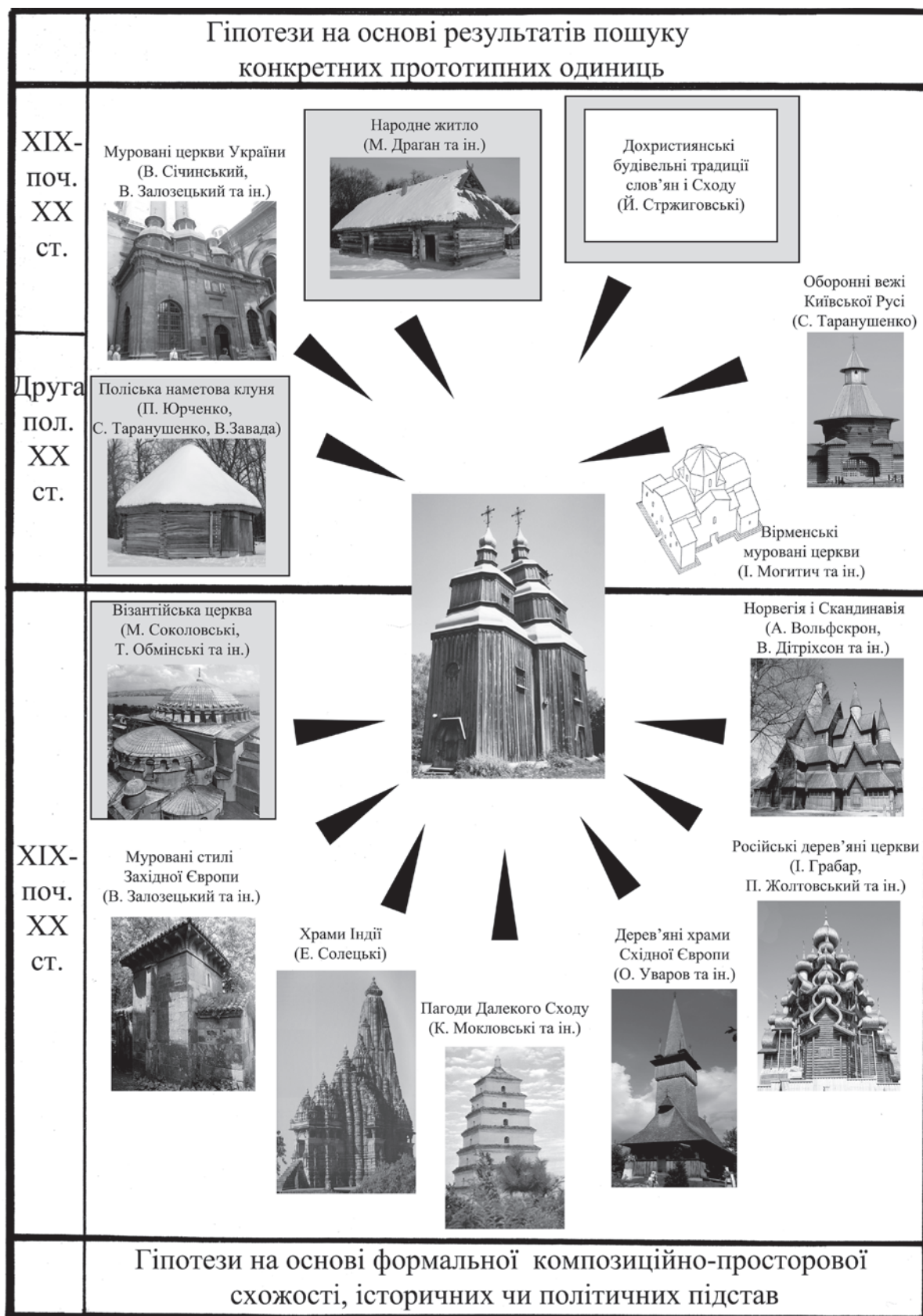
Гене́за української дерев'яної церкви є предметом наукових дискусій фахівців не одного покоління. Втім, проблема досі залишається невирішеною. А це, в свою чергу, унеможливорює адекватну оцінку значення цього феномену для розвитку світової архітектури і культури. Між тим, неусвідомлення загальнонаціонального масштабу, автентичності та світового підґрунтя цього архітектурного явища призводить не лише до втрат унікальних пам'яток українського дерев'яного зодчества, але й загалом до згасання національної самосвідомості українців.

Отже, **сутність наукової проблеми** полягає в невизначеності генези української дерев'яної церкви, що призводить до неможливості теоретичного обґрунтування національної самобутності та світової значущості цього архітектурного феномену.

На нашу думку, означена наукова проблема цілком може бути вирішена. Проте, лише за умови застосування аналітичного підходу, заснованого на розумінні глобальних світових процесів розвитку систем дерев'яного будівництва та архетипів формотворення храмової архітектури. Між

Таблиця 1.1
Основні гіпотези генези української дерев'яної церкви:
оглядова ретроспектива досліджень

Р О З Д І Л 2

ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ

2.1. Проблеми методології дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури: вітчизняний і світовий досвід

Підсумовуючи результати першого розділу, можна стверджувати, що інтереси вітчизняних дослідників зосереджуються здебільшого на композиційно-типологічному та регіональному аспектах вивчення українських дерев'яних церков, що застосовуються в першу чергу на основі об'єктного підходу. Вітчизняні наукові традиції дослідження генези пам'яток дерев'яного зодчества загалом базуються на методах об'ємно-просторового і композиційно-планувального аналізу окремих пам'яток та систематики форм, тобто, тих самих засадах, якими характеризуються і загальноприйняті європейські шляхи виявлення генези мурованих архітектурних пам'яток. Схожими підходами відмічаються також наукові дослідження багатьох інших європейських фахівців. Тобто, проблема полягає в тому, що дослідники автоматично переносять звичну їм схему та методологію дослідження мурованих споруд, на дерев'яні.

Між тим, науковий досвід деяких країн з історичної перевагою дерев'яної архітек-

тури, відмічається оригінальними підходами до проблеми, чинними суто для визначення генези дерев'яних пам'яток, оскільки характер їх формотворення (тим більше це актуально для дерев'яних храмів) має суттєві відмінності від мурованих аналогів, а процеси розвитку підпорядковуються іншим закономірностям. Незалежно один від одного, до такого висновку прийшли норвезький дослідник Й. Енсеніус [364] та грузинський вчений Л. Сумбадзе [254, с. 110-111]. Проте, найбільш докладно цей підхід розроблено в роботах японських фахівців [390, 400, 423, 433] і, в першу чергу, Т. Сакураї [406-408], який виділяє два рівня значущості тих чи інших архітектурних характеристик дерев'яних храмів в якості маркерів (показників) генези: базовий (первинний), тобто найбільш давній і сталий, та сформований порівняно пізно рівень надбудови (вторинний). При цьому, як експериментально доводить Т. Сакураї на прикладах наукового визначення первинних форм сільських святилищ синто префектур Гіфу та Тояма [408], аналіз архітектурних характеристик базового рівня веде до прямого результату виявлення генези (похідних форм та шляху формотворення)

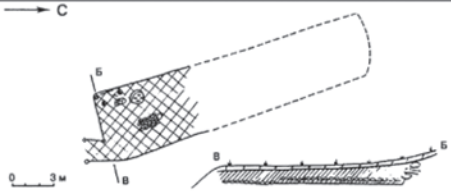
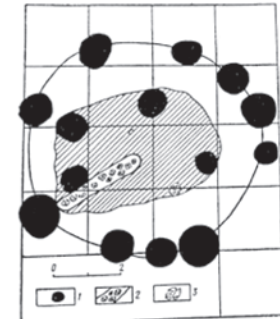
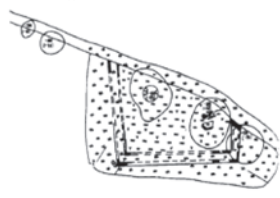
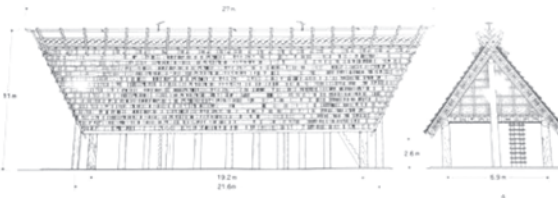
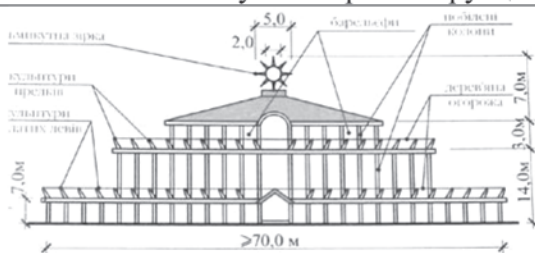
Таблиця 2.2

Археологічні джерела інформації:
житло і господарчі будівлі

Україна	Японія
Примітивні курені	
 Курінь з Полтавщини	 Хіраюка з розкопок поселення Саннай-Маруяма
Житлові напівземлянки	
 Напівземлянки з поселення Пустинка (за С. Березанською)	 Татеана з розкопок поселення Торо (схема за трактатом Тессан-хішьо)
Клуни і зерносховища	
 Клуни і комори з поселення Пустинка, Полісся (за С. Березанською)	 Такаюка зрубні і зрубно-каркасні з розкопок поселень Саннай-Маруяма і Торо (креслення за Я. Ватанабе)

Таблиця 2.3
Археологічні джерела інформації:
сакральні і сакральньо-громадські будівлі

Україна	Японія
Довгі будинки	
 Археологічний розкоп довгого будинку городища Звенигород, Тернопільщина (за І Русановою) Молельня з поселення Пустинка (за С. Березанською) Археологічний розкоп споруди святилища городища Звенигород (за І Русановою) Археологічний розкоп споруди святилища біля села Зелена Липа (за І Русановою)	 З розкопок поселення Саннай-Маруяма, Аоморі З розкопок поселення Ікегамі-Соно, Осака З розкопок поселення Йошіногарі, Кюсю
Сумнівні реконструкції складних сакральних будов	
 «Дулібський храм» з Волині (гіпотетична реконструкція В. Дем'янова та О. Андрєєва)	 З розкопок поселення Йошіногарі

формою української дерев'яної церкви одразу по трьох основних архітектурних показниках: плануванню, просторовій композиції та характеру інтер'єру (рис. 5.6, а, б).

Якщо ми проаналізуємо просторово-планувальну структуру надбрамних храмів центрального ядра міста (Ангкор-Том), або храмів Ангкор-Ват, Байон та ін., то побачимо тридільні або хрестові в плані будови з ширшою середньою частиною. Над кожною частиною плану зведено ярусні башти, за формою та пропорціями досить схожі з бойківськими верхами. Найвизначнішим у цьому випадку є те, що внутрішній простір храмових будівель кхмерів також досить наближений до простору української дерев'яної церкви — це три (або п'ять) відокремлених, але пов'язаних на пригрунтового рівні отворами, об'ємів без внутрішніх перекриттів. Інтер'єр вільно проглядається знизу і до самої верхівки ступінчастої башти. Тобто — бачимо тут архітектурні структури, надзвичайно наближені до типової просторової організації української дерев'яної верхової церкви (табл. 5.3, рис. 5.6 а, б).

Однак, в конструктивному плані кхмерські храми не мають нічого спільного з українськими дерев'яними церквами. Конструктивної схожості, власно кажучи, і не може бути — адже будівельний матеріал в Камбоджі не деревина, а камінь, (або ж, у більш ранніх пам'ятках — цегла [360, с. 26-29]). Отже — камбоджійські споруди можна було б скоріше порівняти не з самими українськими дерев'яними церквами, а з мурованими козацькими храмами України доби бароко, які, як відомо, запозичили свої основні об'ємно-просторові характеристики з архітектури українських дерев'яних церков, але повторювали їх форми за допомогою кардинально інших конструкцій, істотних для мурованого будівництва [38].

Якщо продивимось генезу камбоджійських храмів, то дерев'яних предків не знайдемо [360, с. 29] ¹⁵. Релігія камбоджійців є

конгломератом індуїзму, буддизму та місцевих кхмерських вірувань, причому всі три складові частини культу як правило співіснують в одному храмі — багатобаштова конструкція дозволяє без складнощів розподіляти територію богослужінь, і кожне божество таким чином отримує власну башту-житло-святинище [360, с. 22-25]. Основна форма камбоджійської башти, скоріш за все, запозичена з Індії, від індуїстських храмів на основі так званої башти-*шикхара* [360, с. 24] ¹⁶. Але автентично індійські храми на основі *шикхара* не мають настільки подібних до української дерев'яної церкви верхів, як кхмерські. Внутрішній простір *шикхара* індійського (індуїстського) храму ще достатньо тісний і малий порівняно з товщиною стіни, він не має акцентованого розвитку вгору, хоча і демонструє зачаткові риси цієї тенденції [382, с. 74-99] (рис. 5.6 в).

Не можна не помітити також і споріднених рис в об'ємно-просторових формах української і норвезької дерев'яної церкви, що про неї ми вже неодноразово згадували. Перше, що впадає у вічі, — схожість способу організації внутрішнього простору українських та норвезьких дерев'яних церков, що в обох випадках має яскраво виражений центричний ярусний розвиток вгору і є повністю відкритим до верхівки (рис. 5.7 а). Друга важлива спільна риса: тектоніка конструкції, що в обох випадках спричиняє принципову відповідність форми інтер'єру та екстер'єру споруд ¹⁷ (рис. 5.7 б). Третя подібна риса — це типологія планів церков: хрестові та тридільні (традиційні з ширшим нефом і закарпатського типу з вужчою вівтарною частиною) в україн-

[254, с. 258; 367а, с. 80-81]. Є навіть і свідчення наявності в Південній Азії певних рудиментарних форм таких перекриттів та їх перехідних варіантів у мур [254, с. 111-120]. З нашої точки зору, таке припущення видається більш ніж ймовірним.

¹⁶Порівняємо з архітектурою В'єтнаму або Таїланду, де переважає буддизм, а більшість храмів збудовано на основі запозиченої з Індії та розвинутої форми буддійської ступи [188, с. 141-302].

¹⁷Невеличкі декоративні башти, що подекуди присутні на дахах норвезьких церков, при цьому не грають істотної ролі, і скоріше класифікуються як зовнішній декор даху, тому вважаємо можливим не брати їх до уваги

¹⁵Але це ще не означає, що їх зовсім не було, принаймні, багато з дослідників припускають можливість розвитку просторової форми башт типу індійських *шикхара* (до яких належать і камбоджійські варіанти) з дерев'яних центричних зрубно-вінчастих, або каркасно-вінчастих просторових конструкцій

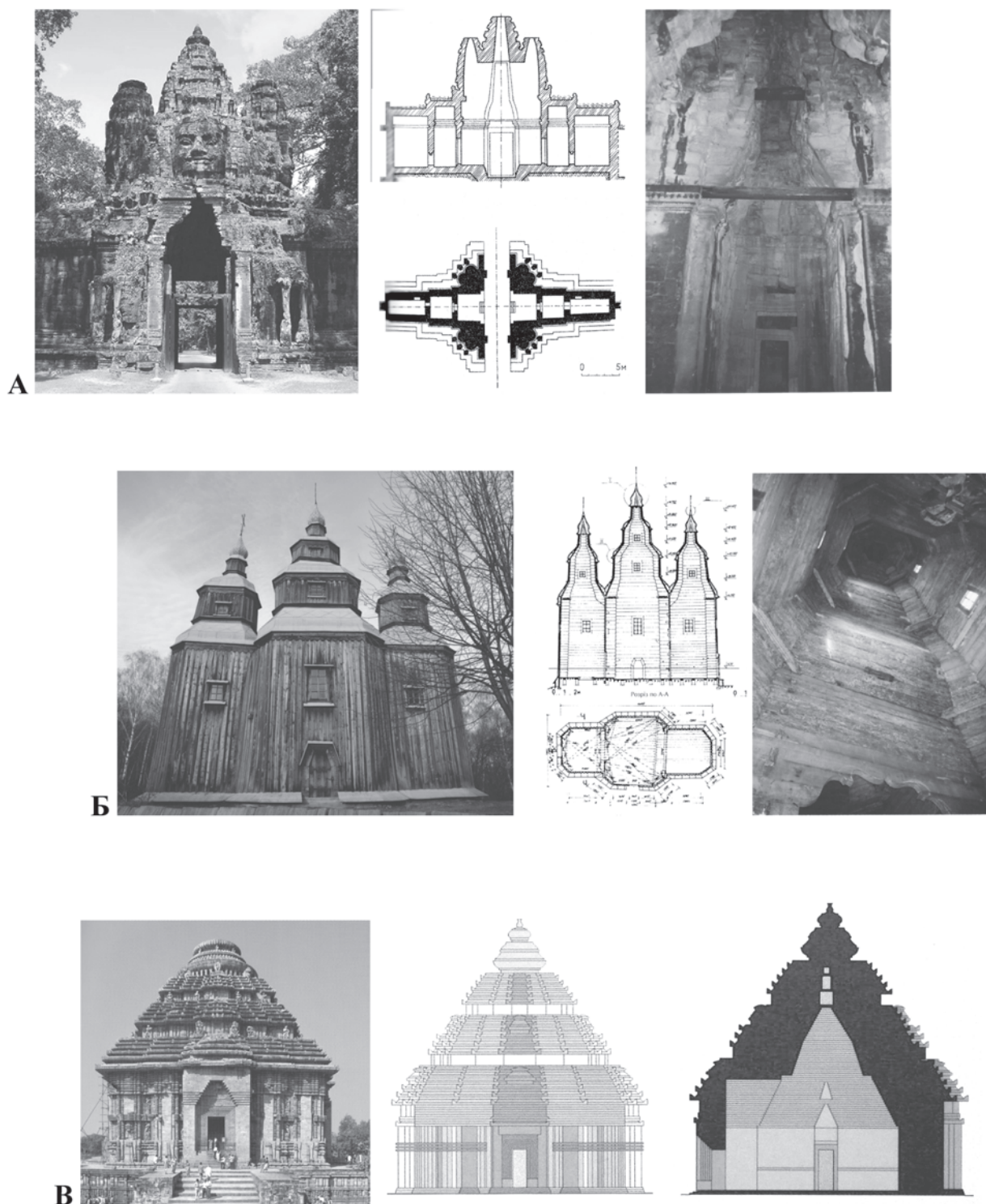

Рис. 5.6 Ярусні муровані висотні споруди Сходу і українська дерев'яна церква: композиційні аналогії.

А-Б — Кхмерський храм та українська дерев'яна церква: екстер'єр та інтер'єр надбрамного храму Ангкор-Том, XII-XIII ст., Камбоджа, мертве місто Ангкор (розріз та план за С. Ожеговим), екстер'єр та інтер'єр української церкви з с. Зарубинці, XVIII ст. (розріз та план за Ю. Івашко);
В — Храм бога Сур'я в Канараку, Індія, XIII ст. (за Г. Стієрліном)

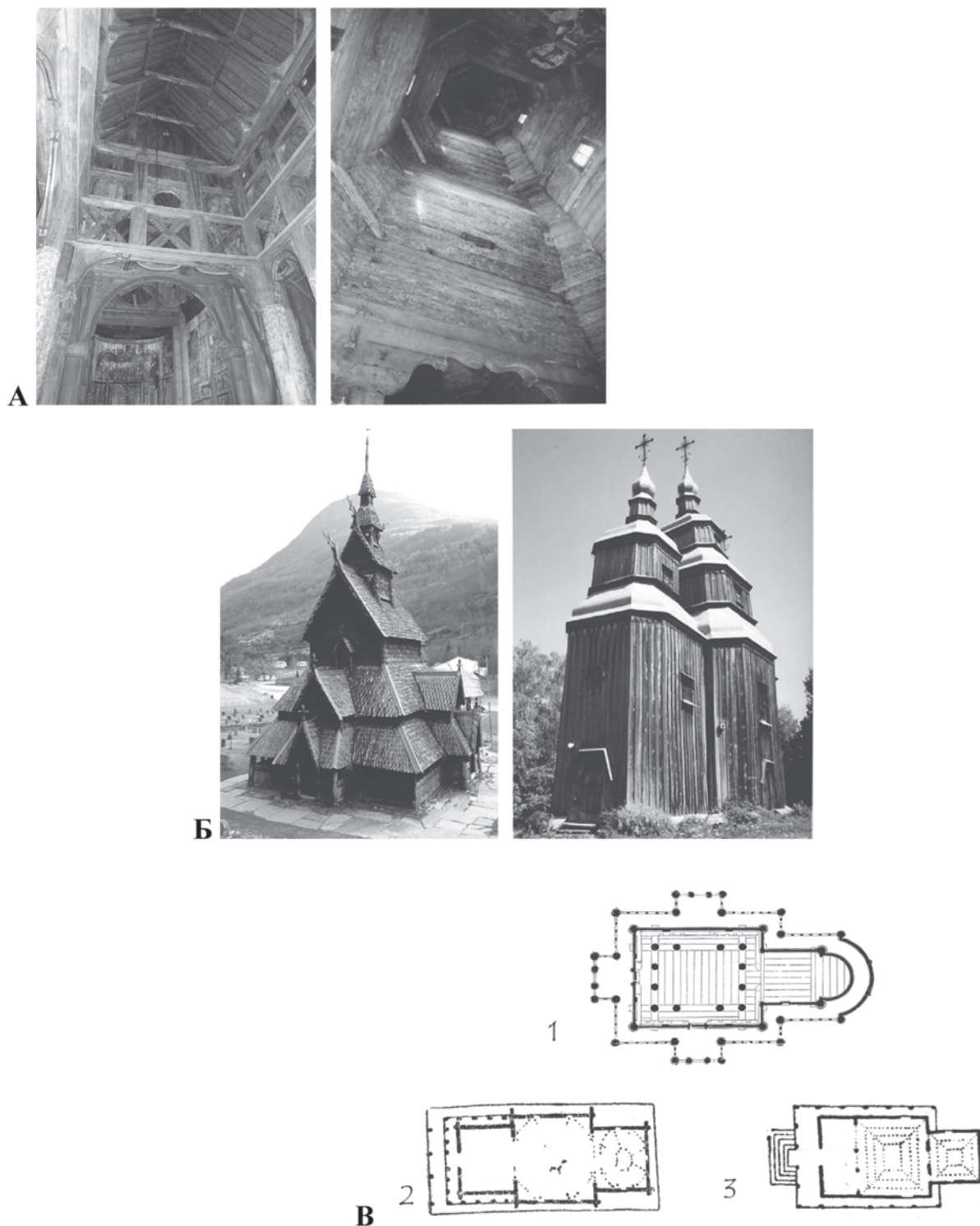

Рис. 5.7 Аналогії в архітектурі українських і норвезьких дерев'яних церков.

А — Спосіб організації підвищеного внутрішнього простору: норвезька церква з с. Гол (XIII ст., в скансені м. Осло), українська церква з с. Зарубинці (XVIII ст., в Київському музеї народної архітектури);

Б — Тектонічна відповідність форми інтер'єру та екстер'єру: норвезька церква з с. Боргунд (XII ст.), українська церква з с. Зарубинці;

В — Подібність планів (вторинний чинник): В 1 — норвезька церква з с. Боргунд (XII ст., за Й. Енсеніусом), В 2 — українська бойківська церква з с. Кривка (XVIII ст., за Г. Логвиним), В 3 — українська лемківська церква з м. Мукачеве (XVIII ст., за Г. Логвиним)

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У монографії наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми генези (витоки, етапи і принципи архітектурного формотворення) української дерев'яної церкви. Для вирішення проблеми застосовано сучасні теоретичні здобутки світових фахівців та оригінальні авторські підходи. Основною засадою дослідження є аналіз базових архітектурно-генетичних характеристик української дерев'яної церкви в контексті розвитку сакральної архітектури світу. Робота започатковує новий для вітчизняної науки напрям досліджень, що дозволить українським фахівцям зосередити увагу на досі нерозроблених питаннях генеалогії вітчизняної і світової сакральної архітектури. Результати роботи науково обґрунтовують автентичність, загальнонаціональний характер і виключне загальнокультурне значення архітектурного феномену української дерев'яної церкви та дозволяють якісно поліпшити рівень реставрації українських дерев'яних церков та їх авторського проектування в національних традиціях.

2. В роботі розроблено теорію генези української дерев'яної церкви, що може бути описана п'ятьма базовими принципами:

— принципом самостійності та синкретичності генези;

— принципом консервативності базових форм;

— принципом тектоніки та центричності структури;

— принципом комбінаторності форми і шляху формотворення;

— принципом революційності розвитку.

3. Самостійність генези української дерев'яної церкви розуміється як автентичність шляху формування її базових архітектурно-генетичних характеристик. Під синкретичністю генези української дерев'яної церкви мається на увазі наявність декількох принципово різних прототипів її просторово-конструктивної форми.

4. Просторово-конструктивна форма і просторова композиція української дерев'яної церкви є її основними архітектурно-генетичними характеристиками. Ці виключно консервативні (сформовані не пізніше XVI ст.) ознаки виходять за рамки «локально-народного» архітектурного явища: їх генеза підпорядковується глибинним загальносвітовим закономірностям формотворення дерев'яних сакральних споруд. Зокрема, детерміновані в роботі неомогенні за походженням та шляхом формування п'ять базових просторово-конструктивних типів верхів української дерев'яної церкви і два основних типи її пов'язаної з інтер'єром просторової композиції, залишаються осно-

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашина Н. С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II / Н. С. Абашина // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К.: Ін-т археології НАН України, 2004. — С. 277-300.
2. Александрович В. Нововіднайдені джерельні матеріали до історії дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття / В. Александрович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССХLIX: Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів: НТШ, 2005. — С. 535-560.
3. Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока / Антонова Е. В. — М.: Наука, 1990. — 286 с.
4. Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (Раннеславянский и Древнерусский период) / [Аулих В. В. [и др.]; под ред. А. П. Черныша. — К.: Наукова думка, 1990. — 187 с.
5. Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (Энеолит, Бронза и раннее Железо) / [Балагури Э. А. [и др.]; под ред. А. П. Черныша. — К.: Наукова думка, 1990. — 184 с.
6. Археологія України: курс лекцій / [за ред. Л. Л. Залізняка]. — К.: Либідь, 2005. — 504 с.
7. Археологія Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология / [С. С. Березанская [и др.]; отв. ред. Д. Я. Телегин. — К.: Наукова думка, 1985. — 567 с.
8. Археологія Украинской ССР. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / [В. Д. Баран [и др.]; отв. ред. В. Д. Баран. — К.: Наукова думка, 1986. — 573 с.
9. Архитектура античного мира (Греция и Рим) / [под ред. В. Ф. Маркузона, Б. П. Михайлова]. — М.: Из-во литературы по строительству, 1973. — 712 с.
10. Архитектура Западной Европы (Средние века) / [под ред. А. А. Губера]. — М.: Из-во литературы по строительству, 1966. — 696 с.
11. Асеев Ю. С. Стили в архитектуре Украины / Асеев Ю. С. — К.: Будивельник, 1989. — 102 с.
12. Ащепков Е. А. Архитектура Китая / Ащепков Е. А. — М., 1959. — 207 с.
13. Ащепков Е. Русское деревянное зодчество / Ащепков Е. А. — М.: Гос. изд-во архитектуры и строительства, 1950. — 104 с.
14. Байбури А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Байбури А. К. — Л.: Наука, 1983. — 188 с.
15. Байрак Я. Закарпатський музей народної архітектури та побуту / Я. Байрак, П. Федака // Вісник інституту „Укрзахідпроектреставрація”. — Львів, 1996. — Вип. 4. — С. 67-73.
16. Баран В. Д. Давні слов'яни / Баран В. Д. — К.: ВД «Альтернативи», 1998. — 335 с.
17. Баран В. Д. Походження слов'ян / Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. — К.: Наукова думка, 1991. — 144 с.
18. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю / Баран В. Д. — К.: Наукова думка, 1972. — 244 с.
19. Бартенев И. А. Очерки истории архитектурных стилей / И. А. Бартенев, В. Н. Батажкова — М.: Изобразительное искусство, 1983. — 264 с.
20. Бевз М. В. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України): автореф. дис. ... д-ра архіт.: 18.00.01 / Бевз Микола Валентинович; Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та архіт. — Харків, 2004. — 32 с.
21. Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи Бронзы на Днепре / Березанская С. С. — К.: Наукова думка, 1974. — 150 с. + 25 табл.
22. Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце / Березанская С. С. — К.: Наукова думка, 1974. — 150 с.
23. Боде А. Б. Деревянные церкви с каскадными покрытиями / А. Б. Боде // Архитектурное наследство. — М., 2010. — Вып. 52. — С. 98-114.
24. Боде А. Б. К вопросу о чертах сходства в деревянном культовом зодчестве Скандинавии и северо-запада России / А. Б. Боде // Деревянное зодчество. Новые исследования и открытия. — М. — СПб.: Коло, 2010. — Вып. 1. — С. 23-39.
25. Боде А. Б. Поонежские кубоватые церкви: местное своеобразие и общерусские традиции / А. Б. Боде // Архитектурное наследство. — М., 2009. — Вып. 47. — С. 118-124.
26. Боде А. Б. Черты местного своеобразия в архитектуре деревянных колоколен Поонежья XVII-XIX веков / А. Б. Боде // Архитектурное наследство. — М., 1996. — Вып. 40. — С. 7-17.
27. Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. — М.: Мысль, 1983. — 208 с.
28. Боровский Я. Э. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии / Я. Э. Боровский, А. П. Моця. — Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.: Наукова думка, 1990. — С. 121-138.
29. Брунов Н. И. Архитектура Византии / Брунов Н. И. — М.: Изд-во литературы по Строительству, 1966. — С. 16-160.
30. Брунов Н. И. Храм Василия Блаженного в Москве. Покровский собор / Брунов Н. И. — М.: Искусство, 1988. — 255 с.
31. Бурдо К. Б. Трипільська культура: Спогади про золотий вік / К. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. — Харків, 2006. — 359 с.

ЗВЕДЕНА ІНФОРМАЦІЯ З ДОСЛІДЖЕНИХ АРХАЇЧНИХ МУРОВАНО- ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ УКРАЇНИ

Таблиця А.1

Стадії переходу форм дерев'яної архітектури в муровану
(на прикладі України і Японії)

Характер процесів переходу форм дерев'яної архітектури в муровану	
Україна	Японія
Процес має обмежені масштаби, дерев'яно-муровані оборонні церкви поєднують в собі сакральну та оборонні функції і існують як альтернативне рішення для невеликих міст та селищ, що не могли дозволити собі будову мурованої твердині	Процес має широкі масштаби, споруди великого розміру. За умови відсутності традицій будівництва з каменю, муровано-дерев'яні оборонні споруди не мали конкуренції з боку суто мурованих. Замки поєднували в собі оборонні та житлові функції і наслідували форми самурайських жител
Стадії переходу форм дерев'яної архітектури в муровану	
Україна	Японія
1. Початковий етап: Церкви з мурованою основою і дерев'яними верхами, дерев'яні церкви з мурованими елементами (с. Чесники, Івано-Франківщина) 2. Проміжний етап: Муровані церкви з дерев'яними елементами с. Касперівці, Тернопільщина 3. Заклучний етап: Муровані церкви, що зберігають композиційно-просторові характеристики дерев'яних церков свого часу с. Заліщики, Тернопільщина	1. Початковий етап: Поява мурованої основи та частковий перехід нижньої частини дерев'яних споруд до змішаної муровано-дерев'яної конструкції Замок Хімедзі, префектура Хього Етапи 2 і 3 – відсутні